

EGY „FANTOM” ANATÓMIÁJA

Strukturalizmus-vita I—II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977

Több szempontból is tanulságos néhány év távlatából újraolvasni a strukturalizmussal foglalkozó tanulmányokat és vitacikkeket. Tanulságos, mert az elmúlt néhány év is elég ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyire kevésbé jellemezte elfogultság azokat, akiket a strukturalizmus magyarországi népszerűsítőinek neveztek. De tanulságos azért is, mert a kötetben közzétett vitaanyag ékesen bizonyítja, nem a strukturalizmus képezte a tulajdonképpeni vita tárgyát, csak ürügy volt, hogy ellenfelei megpróbálják mesterségesen helyreállítani a magyar irodalomtudománynak az irodalmi művet végső soron csak eszköznek tekintő hagyományát.

A strukturalizmus-vita érzékeltetése és kérdésfeltevése illusztrálására idézzük Hankiss Elemér strukturalizmus-meghatározását: „Lényegét s eredetét tekintve — írja — véleményem szerint tudományos módszer, illetve valamivel több ennél: tudományos szemléletmód, a tudományos kutatás egy bizonyos szintje (amely a jelenségeket kölcsönös összefüggéseik szintjén működő rendszerekként vizsgálja), s következésképpen minden tudományágnak, tudományos törekvésnek van, illetve lehet egy strukturalista szintje, vetülete, sőt: korszaka.”. S ami a legfontosabb: „Sokan formalizmussal vádolják a strukturalistákat, különösen az irodalomtudományon belül dolgozó strukturalistákat; azzal, hogy csak a formai viszonylatok, összefüggések érdeklik őket, a lényegi-tartalmi összefüggések viszont nem. Bár az irodalomtudományi strukturalizmus egyik alaptétele az, hogy a forma és tartalom elválaszthatatlan egymástól, hogy a műalkotás nem forma és nem tartalom, hanem megformált anyag, a kritika mégis jogosult. A strukturalista irodalomkutatás az eddigiek során valóban csaknem kizárólag a műalkotás »formálisnak« tekinthető szintjeit elemezte, a nyelvi kifejezés szintjét és a kompozíció szintjét, s nem vagy alig törődött azzal a további két szinttel, amely közvetlenebbül kapcsolódik a valósághoz: a műbe bekerülő valóságmozzanatok (tárgyak, események, érzések, gondolatok) szintjével és az egész művet átszövő értékek, értékítéletek szintjével. Ez utóbbiak feltárása csak a legutóbbi időkben indult meg, nem áll tehát elegendő anyag a rendelkezésünkre annak eldöntésére, hogy a strukturalista módszer e szintek elemzésére is alkalmas lesz-e vagy sem”.

Azért írtuk ide ezt a terjedelmes idézetet, mert tömören és vitathatatlanul kritikus hozzáállással foglalja össze a strukturalista irodalomtudományi törekvések lényegét, ahogyan az a marxista irodalomtudomány számára is felhasználható.

A strukturalizmus „fantomjának” (a szónak épp abban az értelmében, ahogyan Bojtár Endre használja) anatómiáját azon a ponton kezdhetjük

felvázolni, hogy Hankiss idézett tanulmánya eredetileg az 1971-es *Strukturalizmus* című kétkötetes kiadvány előszavaként jelent meg, a *Kritika* folyóiratban zajló strukturalizmus-vita viszont csak a következő évben vette kezdetét Novák Zoltán cikkével. Nováknak tehát alkalma lett volna érdemében felmérni Hankissnak a strukturalizmushoz való hozzáállását, ehelyett ürügyül használja a strukturalizmussal való leszámolásra Hankissnak egy strukturalista elemzésnek nem tekinthető tanulmányát, pusztán azért, mert „egybemossa a vizsgálat tárgyát a vizsgáló szemléletével”, ahogyan vitacikkében igen találóan határozta meg Szegedy-Maszák Mihály és Veress Miklós. A legmegdöbbentőbb ebben a vitában (és ezért nem válhatott lényegét érintő vitává, csak fantomok elleni hadakozássá), hogy épp azok abszolutizálják a strukturalizmust, akik hadakoznak ellene, megbélyegzett „propagálói” viszont (e kötetben is közzétett tanulmányaik meggyőzően dokumentálják) az irodalmi elemzés strukturalista vetületéből és korszakából származó eredményeket felhasználva kutatják azokat a módszereket és lehetőségeket, amelyekben az irodalmi mű esztétikumának meghatározhatóságához vezető utat vélik kirajzolni.

Nem lehet egyetérteni azokkal, akik a strukturalizmust a világnézet hiányával vádolják, de azokkal sem, akik e hiány mögött a marxizmussal szemben álló világnézet burkolt előnyomulását sejtik benne felismerni. Ezért a vita kontextusában nem lehet egyértelműen jóváhagyni azt az egyébként helytálló elmarasztalást sem, amit Zoltai Dénes fogalmazott meg: „... mit kezdjen a marxista struktúraelemzés a strukturalizmussal? Szerintem is tanulhat tőle egyet s más, ha úgy tetszik, sok mindent integrálhat belőle. Egyet azonban bizonyára nem: az életfilozófiává vagy filozofikus módszerré felfújtt szellemi barkácsolást.” Ily módon nem lehet maradéktalanul elismerni Zoltainak egy másik, egyébként ugyancsak vitán felül álló megállapítását sem: „Az ilyen értékmentes dolog — írja — nos, éppen ez a barkácsolók öröme, a tudományos szerkezetelemzés; ha igényt tart arra, hogy túljusson mindenféle dogmatizmuson és eljusson az alkotó gondolkodás színvonalára, csakis a struktúra esztétikai működését elemezheti.” Nem lehet okunk ugyanis kételkedni abban, hogy a dogmatizmust említve Zoltai a mű esztétikumának megragadását nemcsak az öncélúan, azaz végcélként alkalmazott strukturalista elemzéstől nem remélheti, hiszen a strukturalizmus ürügyén kirobbanó vita bizonyította, miszerint az öncélú barkácsolók sem inzultálhatják jobban az esztétikum tudományos meghatározásán munkálkodó szakembereket, mint a még barkácsolással sem bíbelődők népes tábora, akik főleg „kézimunkának” tekintik például a mű szerkezeti elemzését, egyáltalán: a tárgyszerű odafigyelést magára a műre.

A kötetben nagyon funkcionálisan kapott helyet egy Király István-nal készített interjú is. Király István egy gondolatát több vitázó is idézi. Nevezetesen azt, hogy a strukturalizmus „hallatlan mértékben töké-

letesítette formára vonatkozó ismereteinket. Nem túlzás mondani: forradalmasította mintegy a poétikai gondolkodást". Sajnos a vitázók elmulasztják érdemében megvilágítani, mi is az a mozzanat, amely valóban „forradalmasította a poétikai gondolkodást”. Vagyis elmulasztják kiemelni a formális elemzéseknek azt a döntő jelentőségű felismerését, miszerint magából a műből kiindulva kell kísérletet tenni az esztétikum megragadására.

A módszer eredményeit, fogyatékoságait és meghaladásának lehetőségeit is nem ellenfelei, hanem képviselői, elsősorban Hankiss Elemér fogalmazta meg a legpontosabban: „... a strukturalista kutatások zöme, túlnyomó többsége — írja — nem műelemzéssel, hanem akarva-akaratlan POÉTIKAI kutatással foglalkozott.” S fűzzük rögtön hozzá: felismerve a mű öntörvényűségét, szerkezeti elemzése csak akkor juttathat el bennünket egyéb szintjeinek „összetett” kölcsönös »körbefutó« kauzalitás-rendszerekként” megragadható feltárásához, ha a poétikai kutatások eredményeire támaszkodva a mű öntörvényűségét szervesen kapcsoljuk össze a műfaj alakulástörténetének adott esetben aktuális poétikájával.

Meggyőződésünk, hogy az irodalmi mű strukturalista vagy strukturális elemzése, még ha számos esetben (tagadhatatlanul) öncélú barkácsolás volt is — az irodalmi mű megragadásának egy nélkülözhetetlen vetületét, az esztétikum megragadásához vezető eljárás mód kimunkálódási folyamatának megkerülhetetlen fázisát képezte. Úgy véljük, a vakvágányon futó vitától elválasztó néhány év elég távlatot ad ennek higgadt fel- és elismeréséhez.

Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül annak a tudtunkkal mindeddig egyetlen átfogóbb írásnak a szempontjait, amely e kiadvánnyal foglalkozott. Nevezetesen Szilágyi Ákos Vázlat a formalizmusról című cikkét, amely a *Kritika* múlt év decemberi és ez évi első számában jelent meg. Szilágyi tájékozatlanságára vall, hogy a műalkotásnak azt az alapsajátosságát akarja megkérdőjelezni, miszerint az „nem forma és nem tartalom, hanem megformált anyag”. S miközben a vita óta eltelt évek során néhány jelentős tanulmánykötet dokumentálja a magyarországi irodalomtudományi strukturalizmus termékeny meghaladását, Szilágyi, nem tudni, kire, mire érve, de formalizmusnak titulálva megállapítja: „Az egzakt tudományosságnak az emberi világra való alkalmazása mögött az ÉRTÉKELÉS emberi — szubjektív, ideologikus elemének eltávolítása rejlik. Olyan tudásra törekszenek itt, amely minden világnézeti — értékelő mozzanattól mentes.” Sajnos ezek a nézetek is beletartoznak a strukturalizmus fantomjának anatómiai képébe.

Ki ne vesztiténé türelmét bármiféle barkácsolássá redukált szellemi tevékenység láttán? De végül is, ismerjük be, még a barkácsolást is megkerülve mellébeszélni nem könnyebb-e? Különösen, ha beleszámítjuk, hogy általában „eredményesebb” is.

JUHÁSZ Erzsébet